

ПІДГОТОВКА ДО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Андрій ПЕТРОВСЬКИЙ,
старший викладач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, Україна

SUMMARY

The article deals with the issues concerned with the preparation of pre-trial judgment of the civil cases concerning invalidation of the contracts on the basis of the Law of Ukraine. The issues concerned with specification of the plaintiff's claims and objection against a claim are determined. The range of persons, who take part in this category of the civil cases, is defined. The procedure of evidences' demand, calling of the witnesses, appointment of the examination, involvement of the experts and interpreters is exposed. The issues concerned with the application of the ways of ensuring a suit and the procedure of bringing a counter-claim are determined.

Keywords: invalid contracts; pre-trial judgment of the civil case, preliminary judicial sitting; claim (suit); persons, who take part in a case; evidences; examination; ensuring a suit; counter-claim.

* * *

В статті розглядаються питання, пов'язані з підготовкою до судового розгляду цивільних справ про визнання дійсними за законодавством України. Визначаються питання, пов'язані з уточненням позовних вимог і заперечень проти позову. Уточнюється коло осіб, які беруть участь у цій категорії цивільних справ. Регламентується порядок виступу доказів, викликання свідків, призначення експертизи, залучення до участі в справі спеціаліста та перекладача. Визначаються питання застосування способів забезпечення позову та порядку подання зустрічного позову.

Ключевые слова: недействительные сделки; до судебного рассмотрение гражданского дела; предварительное судебное заседание; иск; лица, которые берут участие в деле; доказательства; экспертиза; обеспечение иска; встречный иск.

Протягом останніх років в Україні спостерігається зростання кількості звернень учасників цивільних правовідносин до суду із позовними заявами про визнання правочинів недійсними. Однак на практиці склалася ситуація, коли судді по-різному підходять до розгляду зазначеної категорії цивільних справ.

Метою даної статті є дослідження питання підготовки до судового розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними.

Дослідженню визнання правочинів недійсними та розгляд судами справ про визнання правочинів недійсними свої праці присвятили І.Б. Новицький, Б.С. Антімонова, С.С. Бичкова, К.А. Граве, С.В. Васильєв, М.А. Вікут, А.О. Власов, Л.А. Грось, Н.В. Рабінович, В.І. Серебровський, К. Малишев, О.С. Іоффе, Г.К. Матвеев, З.В. Ромовська, С.М. Смольков, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, М.С. В.О. Кучер, Н.С. Хатнюк, В.І. Жеков. Разом з тим, розвиток теорії ци-

вільного процесуального права та внесення змін до цивільного процесуального законодавства України зумовлює необхідність перегляду та формування нових засад теоретичних і практичних аспектів визнання правочинів недійсними у цивільному процесі.

Після відкриття провадження у справі судом вирішується питання про необхідність проведення попереднього судового засідання. Відповідно до змін, внесених 07.07.2011 р. [1] до ст.

130 ЦПК України попереднє судове засідання не є обов'язковим і питання про необхідність його проведення вирішується суддею саме під час відкриття провадження у справі.

Досліджуючи процесуальні особливості проведення підготовчих дій при розгляді цивільних справ про визнання правочинів недійсними зосередимо увагу на тих процесуальних діях, які підлягають обов'язковому вчиненню судом для забезпечення повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи.

Уточнення позовних вимог або заперечень проти позову.

Процесуальний закон вимагає, щоб позовна заява обов'язково містила в собі зміст позовних вимог (п. 3 ч. 2 ст. 119 ЦПК України), які повинні бути чіткими та зрозумілими для суду. З цього приводу розглянемо приклад із судової практики, який набув масового поширення протягом

останніх років. З початком фінансової кризи наприкінці 2008 р. розпочалися масові випадки не повернення грошових коштів фізичними особами за кредитними договорами. Відстоюючи свої права у судах позивачі намагалися визнати укладені ними кредитні договори недійсними. Багато позовних вимог про визнання кредитного договору недійсним базувалися на відсутності у банку індивідуальної ліцензії на видачу валютного кредиту. 07 жовтня 2010 р. Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України провела узагальнення судової практики розгляду цивільних справ, які виникають з кредитних відносин (2009-2010 роки). На підставі узагальнення ВСУ зазначив, що у випадку наявності в банку відповідної генеральної ліцензії та письмового дозволу Національного банку України, здійснення кредитних операцій у валюті не суперечить вимогам чинного законодавства України і тому всі кредитні договори, які уклалися банками, є дійсними [2]. Однак деякі фізичні особи при зверненні до суду намагалися визнати кредитний договір неукладеним. При цьому визнання кредитного договору неукладеним слід відрізнити від визнання кредитного договору недійсним. Так, на відміну від позовної вимоги про визнання кредитного договору недійсним позовна вимога про визнання кредитного договору неукладеним не відповідає способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених у ст. 16 ЦК України. Отже, цілком очевидним став той факт, що вимога про визнання кредитного договору неукладеним судом не задовольнялася.

Натомість, для встановлення факту, що кредитний договір є неукладеним, у предметі позову можна вказати іншу вимогу, яка

відповідає встановленим способам захисту. Це може бути вимога про визнання кредитного договору недійсним. У такому разі суди у резолютивній частині рішення зазначали про відмову у позові, але у мотивувальній частині вказували на те, що кредитний договір є неукладеним [3].

Вирішення питання про склад осіб, які братимуть участь у справі.

При підготовці справи до судового розгляду за позовами про визнання правочину недійсним суди зобов'язані розглянути питання про залучення до процесу, насамперед, сторін правочину. До участі у справі не можуть бути залучені ті сторони правочину, які не мають цивільної дієздатності (ст. 29 ЦПК України). При вирішенні справи необхідно вірно визначити склад осіб, які повинні брати участь і у разі необхідності залучити осіб, які не були зазначені в позовній заяві, як відповідачі та треті особи на стороні відповідача. Суди мають більше уваги звертати на процесуальне становище осіб, які повинні брати участь у справі, не допускати участі у процесі неналежних відповідачів, належних відповідачів як третіх осіб, хоча на практиці такі помилки судді допускають.

З метою чіткого встановлення складу осіб, які можуть брати участь у справі та беручи до уваги норми цивільного законодавства, суди зобов'язанні врахувати наступне:

1) у випадку, коли предметом правочину є майно, що належить особам на праві спільної часткової власності, суд з урахуванням ст. ст. 358, 361, 362 ЦК України повинен залучити до участі у справі про визнання такого правочину недійсним усіх співвласників;

2) якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної сумісної власнос-

ті, інші співвласники відповідно до ч. 2 ст. 369 ЦК України до участі у справі не залучаються, оскільки правочин щодо розпорядження спільним майном вважається вчиненим за згодою всіх співвласників;

3) недотримання вимог ст. 362 ЦК України в разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі не дає підстав співвласнику подати позов про визнання правочину недійсним. Інші співвласники у цьому випадку вправі подати позов про переведення на них прав і обов'язків покупця;

4) відповідно до ст. ст. 1281, 1282 ЦК України вимоги, пов'язані з визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися також кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. У цьому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити такі вимоги у межах вартості успадкованого майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (ст. 1281 ЦК України);

5) нотаріуси, що посвідчували правочини, залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса. Нотаріуси, що посвідчували правочини, недійсність яких досліджується в суді, також можуть за необхідності залучатись як свідки;

6) до участі у справі про визнання правочинів недійсними можуть бути залучені органи опіки та піклування, коли спірними договорами зачіпаються права та інтереси малолітніх осіб. Відповідно до ч. 1 ст. 71 ЦПК України без дозволу органу опіки та піклування опікун не має права укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поді-

лу або обміну житлового будинку, квартири. У разі, якщо при укладенні договору особа діяла в інтересах малолітньої чи неповнолітньої особи недобросовісно, відійшовши від умов, визначених дозволом органу опіки та піклування, зазначений орган обов'язково повинен бути залучений до участі у справі;

7) в разі визнання недійсним заповіту відповідно до ст. 1257 ЦК України, до участі у справі повинні бути залучені всі можливі спадкоємці.

Крім того, саме на цій стадії процесу суд зобов'язаний вирішити питання щодо належності сторін. Ст. 33 ЦПК України передбачає, що право ініціювати питання про заміну неналежного відповідача належним має лише позивач, подавши відповідне клопотання. Беручи до уваги принцип диспозитивності, варто погодитися з А.М. Гурвічем [4, с.53] та С.С. Бичковою [5, с.72], які зазначають, що заміна неналежного відповідача можлива лише з згодою позивача, адже саме позивач обрав особу до якої він позивається і яка, на його думку, повинна відновити його порушені права.

Вирішення питання про виступання доказів та виклик свідків, про проведення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача.

Відповідно до п. 4 ч. 6 ст. 130 ЦПК України суд з'ясовує, які докази подані чи подаються на попередньому судовому засіданні кожною стороною для обґрунтування своїх доводів чи заперечень щодо невизнаних обставин. Ст. 120 ЦПК України передбачає обов'язок позивача щодо подання копій позовної заяви та копій всіх документів, які додаються до неї відповідно до кількості відповідачів. Разом з тим ст. 128 ЦПК України надає лише право відповідачу після відкриття провадження у справі й отримання

позовної заяви подати суду письмове заперечення проти позову із зазначенням доказів, що підтверджують його заперечення. Варто підтримати думку С.Я. Фурси про те, що виходячи з мети попереднього судового засідання, принципу змагальності щодо обов'язку кожної сторони довести свої вимоги і заперечення та строків подання сторонами доказів, доцільно говорити про обов'язок відповідача подавати письмові заперечення проти позову, а не про право [6, с. 420]. Обмін змагальними паперами в деяких державах є обов'язком сторін. Наприклад, у Франції (ст. 753 ЦПК Франції). Крім того, правило 38 Регламенту Європейського суду з прав людини від 4 листопада 1998 г. [7] передбачає обмін сторонами змагальними (письмовими) паперами. При цьому правило 32 даного Регламенту передбачає, що всі змагальні папери повинні відповідати вимогам, що містяться в Практичній інструкції «Змагальні папери» Голови Європейського Суду. В Практичній інструкції прописані всі вимоги щодо змагальних паперів (наприклад, текст повинен бути поділений на глави (факти, внутрішнє законодавство і практика, претензії, питання права тощо) та відповідати структуровано рішенням суду; написані на папері формату А4, с полями шириною не менше не менше 3,5 см, написані розбірливо (бажано – надруковані)) [8].

Переваги системи досудового обміну доказами між сторонами є очевидні. Сторони можуть більш точно оцінити силу та слабкість своєї позиції по справі, що сприяє укладенню мирової угоди. Крім того, вони обмежені від появи в процесі невідомих доказів, а відповідно, будуть рідше з'являтися підстави для відкладення розгляду справи.

Мета обміну змагальними паперами – інформування іншої

сторони та суд про суть спору, встановлення істини у справі.

Разом з тим варто зауважити, що обмін сторонами змагальними паперами буде доцільним в разі їх рівноправності, тобто якщо вони юридично підготовлені. Однак, якщо сторони нерівносильні, наприклад – одна сторона – захищає сама свої інтереси, інша – за допомогою адвоката, тоді в цілому принцип змагальності нівелюється, адже суд не має права в цьому випадку вказати стороні на необхідність подання інших документів, які можуть допомогти вирішити спір по суті.

Однак з прийняттям Закону України «Про безоплатну державну допомогу» від 2 червня 2011 року [9], держава фактично встановила механізм реалізації принципу рівності сторін в процесі через гарантію малозабезпеченим громадянам та іншим мало захищеним громадянам безоплатної вторинної правової допомоги, яка полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя.

Беручи до уваги викладене варто ст. 128 ЦПК України змінити, а саме у ч. 1 слова «має право» замінити на слово «зобов'язаний». Введення такого обов'язку в ЦПК України надасть сторонам можливість ознайомитися з усіма аргументами у справі та може, в деякій мірі, сприяти швидкому розгляду справи.

Для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд за заявою осіб, які беруть участь у справі, призначає експертизу, коли необхідність експертного висновку впливає з обставин справи і поданих доказів. Разом із тим у випадках, коли вирішення справи залежить від психічного стану особи в момент вчинення нею

певної дії, наприклад при розгляді справ про визнання правочинів недійсними з мотивів укладення їх фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла ними керувати (ст. 225 ЦК України) і за відсутності клопотання про призначення експертизи, суд згідно з ч. 4 ст. 10 ЦПК України повинен роз'яснити позивачу його право на заявлення такого клопотання та наслідки не вчинення цієї процесуальної дії.

При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225 та ч. 2 ст. 1257 ЦК України суд, відповідно до ст. 145 ЦПК України, за клопотанням хоча б однієї із сторін зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

Експертиза повинна бути обов'язково призначена у випадках, передбачених статтею 145 ЦПК України.

Розгляд вимог про визнання правочину недійсним із зазначених підстав здійснюється з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так й інших доказів, що підтверджують або спростовують доводи позивача.

Вирішення питання про вжиття заходів забезпечення позову за клопотанням осіб, які беруть участь у справі.

Порядок забезпечення позову у справах про визнання правочину недійсним регулюється ст. ст. 151-155 ЦПК України. Вирішуючи клопотання про забезпечення позову, суд зобов'язаний звернути особливу увагу на обсяг майна та речей, відносно яких буде застосовуватися таке забезпечення. На практиці зустрічаються випадки, коли суди виходять за межі заявленого клопотання про забезпечення позову, засто-

совуючи накладення арешту на майно в більшому розмірі, ніж про це просив позивач.

Як приклад розглянемо ухвалу апеляційного суду Харківської області від 03.02.2005 р. у справі № 22-а-436 2005 р. за позовом Глітко О.В. до ЗАТ «Садко» про визнання права на придбані акції, за зустрічним позовом ЗАТ «Садко» до Глітко О.В. про визнання договору купівлі-продажу акцій недійсними.

В забезпечення позову ЗАТ «Садко» звернувся до суду з клопотанням про накладення арешту на прості іменні акції ЗАТ «Садко», придбані Бондаренком М.М. та Глітко О.В. в кількості 90 шт., заборони відчуження ними цих акцій до закінчення розгляду справи по суті.

Ухвалою Червонозаводського районного суду м. Харкова від 01.06.2004 р. накладено арешт на всі іменні акції ЗАТ «Садко» в здійсненні будь-яких дій, пов'язаних з реєстрацією права власності, заборонаю приймати документи для переоформлення права власності на всі іменні акції ЗАТ «Садко».

Колегія суддів апеляційного суду Харківської області чітко вказала, що відповідно до ст. 149 ЦПК України (1963 р.) суд може вживати заходи по забезпеченню позову, якщо невжиття цих заходів може утруднити чи зробити неможливим виконання рішення суду.

Колегія суддів вказала, що: «при цьому слід мати на увазі, що такі заходи забезпечення не повинні порушувати права чи законні інтереси відповідача та інших осіб і повинні прийматись тільки у випадках необхідності».

Отже, всупереч вимогам ст. 152 ЦПК України (1963 р.) суд заборонив обіг всіх іменних акцій ЗАТ «Садко», а не лише тих, відносно яких виник даний спір, наклавши на них арешт ухвалою від 11.06.2004 р. [10]

Вирішення питання пред'явлення зустрічного позову.

Під час проведення попереднього судового засідання (якщо суд визнає це за необхідне) або на початку розгляду справи по суті відповідачу, відповідно до ст. 123 ЦПК України надається право пред'явити зустрічний позов до позивача до початку розгляду справи по суті. У разі не дотримання вказаних строків відповідач втрачає право як на об'єднання зустрічного позову в одне провадження з первісним, так і право на звернення до апеляційного суду у разі відмови суду у прийнятті зустрічного позову.

Слід зазначити, що ч. 1 ст. 293 ЦПК України визначено вичерпний перелік ухвал суду першої інстанції, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку окремо від рішення суду. Оскаржувана в апеляційному порядку ухвала районного суду про відмову в прийнятті та об'єднанні в одне провадження з первісним позовом зустрічної позовної заяви до цього переліку ухвал не входить, а тому не може бути оскаржена в апеляційному порядку окремо від рішення суду.

Разом з тим, судами допускаються порушення при вирішенні зустрічного позову, що є грубим порушенням положень ЦПК України. Так, при розгляді спору між СВК «Надія» і Некрасовим О.М. Валківський районний суд Харківської області взагалі не взяв до уваги зустрічний позов Некрасова О.М. про визнання договору позики недійсним. В процесі розгляду скарги апеляційний суд дійшов висновку, що при розгляді справи судом першої інстанції було порушено вимоги процесуального законодавства, які перешкоджають суду апеляційної інстанції дослідити нові докази та обставини, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції.

Усупереч вимог ст. ст. 99, 162, 171 ЦПК України (1963 р.), суд не поставив на обговорення заяву представника СВК «Надія» Бездітко А.М. про відмову від зустрічного позову, не попередив згідно вимог ч. 3 ст. 15 і ст. 228 ЦПК України (1963 р.) про наслідки вчинення або не вчинення процесуальних дій і не вирішив заяву шляхом прийняття процесуального документу за правилом ст. ст. 232-234 ЦПК України (1963 р.), позбавивши сторони можливості реалізації права на оскарження судового рішення стосовно долі зустрічного позову [11].

Не однаковою залишається позиція судів стосовно дотримання положень ч. 1 ст. 131 ЦПК України, якою визначено, що сторони зобов'язані подати свої докази суду до або під час попереднього судового засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, – до початку розгляду справи по суті.

Разом з тим, докази, подані з порушенням вимог, встановлених частиною першою ст. 131 ЦПК України, не приймаються, якщо сторона не доведе, що докази подано несвоєчасно з поважних причин.

Неоднаковість у застосуванні вказаної норми полягає в тому, що суди приймають до розгляду докази саме під час судового розгляду без обґрунтування стороною поважності пропуску встановлених строків для їх подання.

В такому випадку дієвим механізмом захисту прав сторін процесу є використання звукозапису судового засідання, що дозволить довести порушення судом процесуального закону. Проте вказане право зазвичай набуває своєї реалізації під час оскарження судового рішення до суду апеляційної або касаційної інстанцій.

Узагальнюючи викладене, значимо, що на даний час ЦПК України потребує вдосконалення в частині заміни неналежного відповідача, подання сторонами позову доказів та обмін змагальними паперами, призначення судом експертиз. Крім того, вважаємо, що внесення змін до ст. 130 ЦПК України відносно необов'язковості проведення попереднього засідання на практиці не сприяє процедурі прискорення розгляду цивільних справ. У справах про визнання правочинів недійсними перед початком розгляду справи по суті від учасників процесу надходить значна кількість клопотань про необхідність витребування судом письмових доказів від організацій та установ, якщо у сторін існують складнощі з отриманням вказаних доказів. Крім цього, у справах про визнання правочину недійсним, наприклад, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервово потрясіння), або у випадку визнання заповіту недійсним виникає потреба у призначенні судово-психіатричної експертизи. Вказане коло питань підлягає вирішенню саме під час проведення попереднього судового засідання. Таким чином, нами пропонується повернутися до існуючої практики та передбачити в законодавстві необхідність проведення попереднього судового засідання у справах про визнання правочинів недійсними.

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій і статус судів: Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відом. Верхов. Ради

України. – 2010. – № 41/42, № 43, № 44/45. – Ст. 529.

2. Узагальнення судової практики розгляду цивільних справ, які виникають у кредитних правовідносинах (2009-2010 роки) // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 11 (123). – С. 16-35.

3. Кредитна пастка від Верховного Суду України [Електронний ресурс] // Правильні рішення – юридичні послуги та консультації. – Режим доступу : <http://advokat-pavel.blogspot.com/2011/01/blog-post.html>. – Заголовок з екрана.

4. Гурвич М. А. Лекції по советскому гражданскому процессу: пособие для студентов - заочников / М. А. Гурвич; под. ред. В. Н. Бельдюгина. – М. : ВЮЗИ, 1950. – 199 с.

5. Бичкова С. С. Умови визнання відповідача неналежним у цивільному процесі України / С. С. Бичкова // Цивілістична процесуальна думка: зб. наук. ст. – К., 2012. – С. 70–77.

6. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с. – (серія «Процесуальні науки»).

7. Регламент Європейського суду з прав людини: від 1 черв. 2010 р. [Електронний ресурс] // Норматив ПРО : проф. норм.-прав. б-ка. – Режим доступу: <http://document.ua/reglament-evropeiskogo-sudu-z-pravlyudini-doc76479.html>. – Заголовок з екрана.

8. Рожкова М. А. Новые правила обращения в Европейский Суд по правам человека. Текст Регламента, новеллы, комментарии / М. А. Рожкова, Д. В. Афанасьев. – М.: Статут, 2004. – 256 с.

9. Про безоплатну державну допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

10. Архів апеляційного суду Харківської області за 2005 р. Цивільна справа № 22-а-436.

11. Архів місцевого суду Валківського району Харківської області за 2005 р. Цивільна справа № 22-а-955.